

Андрій Блануца

**Джерела дослідження політики
земельних надань Ягеллонів
на українських землях Великого
князівства Литовського**

У статті проаналізовано джерела дослідження політики земельних надань династії Ягеллонів на українських землях Великого князівства Литовського середини XV — 60-х рр. XVI ст. Базовим джерелом у вивчені цієї теми є Литовська метрика, типологія документів якої проаналізована у цьому дослідженні.

***Ключові слова:** Велике князівство Литовське, Ягеллони, шляхта, Литовська метрика, типи надань, соціально-економічний розвиток.*

The sources of land policy of the representatives of Jagiellonian dynasty in the Ukrainian lands of the Grand Duchy of Lithuania from the mid 14th to the mid 15th century are analyzed. Lithuanian metric is considered as a basic source for studying the theme. The typology of Lithuanian metrics documents is presented.

***Keywords:** Grand Duchy of Lithuania, Jagellons, the nobility, Lithuanian metric, types of land grants, socio-economic development.*

Вивчення історії Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ) нерозривно пов'язане із дослідженням та введенням до широкого наукового обігу джерел, археографією. Симптоматично, що активізація литуаністичних студій пов'язується насамперед з джерелознавчою роботою, і нові праці постають саме у такій взаємозалежності¹.

При вивченні політики земельних надань представників династії Ягеллонів на українських землях ВКЛ неодмінно постає питання про джерела, які

---

¹ Блануца А. Ідея відродження видавничого проекту «Пізньюсередньовічні джерела з історії України та Литовська Метрика» // Литовська Метрика в комплексі пізньюсередньовічних джерел з історії України: проблеми вивчення та публікації / Матеріали круглого столу (Київ, Інститут історії України НАН України 21 березня 2012 р.). — К., 2012. — С. 8.

лягають в основу таких студій. Тому у цій розвідці автор свою увагу зосередить саме на цьому аспекті².

Литовська метрика як базове джерело

Джерельна база задекларованої назви проблеми ґрунтована на архівних комплексах та опублікованих джерелах, базовими з яких є документи Литовської метрики (далі — ЛМ)*.

Документація велася латиною, староукраїнською та старопольською мовами. Листи-записи й виписи з книг ЛМ використовувалися у правових та довідкових цілях усіма суб'єктами права: верховною владою, державними установами, привілейованими станами та групами, магістратами, міщанами, церквою, етнорелігійними громадами та ін. На основі метричних записів на відповідні звернення з державної канцелярії видавалися юридично завірені листи-виписи (копії з копій). У результаті діяльності державної канцелярії відклалися книги ЛМ, які за видовими ознаками розподіляються на книги записів, судових справ, публічних справ, переписів, дипломатичних справ та сигілат. На сьогодні оригінали ЛМ зберігаються у Російському державному архіві давніх актів у Москві³, а мікрофільмовані фотокопії — в архівних та наукових установах Литви, Білорусі та України.

Вивченням архіву ВКЛ займалося чимало учених. Зростання інтересу істориків до джерел ЛМ активізувалося наприкінці XVIII ст., коли друком починають виходити окремі документи або їхні фрагменти. Втім, узагальнюючий покажчик таких опублікованих матеріалів відсутній. Публікації окремих частин або комплексних матеріалів ЛМ паралельно з частковим їх дослідженням почалися з 1830-х років. Першим до виключно джерелознавчого аналізу книг ЛМ звернувся С. Пташицький, який у своїй праці дослідив

---

² Питання історіографії проблеми висвітлені нами у попередній публікації (Див.: Блануца А. Політика земельних надань Ягеллонів на українських землях Великого князівства Литовського: історіографія проблеми // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 14. — К., 2014. — С. 185–206).

* Від лат. *metrica* — книга записів, інвентар — комплекс специфічних матеріалів у вигляді зшитків або книг великокнязівської канцелярії ВКЛ XV–XVIII ст. з копіями документів, що видавалися від імені великого князя литовського, Панів-Ради ВКЛ і сейму та підлягали необмеженому у часі зберіганню. До книг ЛМ вносилися також інші важливі матеріали (переклади ярликів кримських ханів, реєстри з московської дипломатичної документації, матеріали лівонського ордену тощо), що не мали до них прямого відношення. ЛМ послужила основою великокнязівського, а пізніше — головного державного архіву ВКЛ і виконувала юридично-регістраційні функції.

³ Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА). — Ф. 389 (Литовская метрика). — Оп. 1. — Ед. хр. 1–365.

їх історію, охарактеризував структуру, а також зробив суцільну нумерацію всіх книг⁴.

Згодом спеціальне джерелознавче дослідження щодо роздач земель та волостей Казимиром Ягеллончиком зробив А. Ясинський⁵. На сьогодні ці дані опубліковані литовськими метрикантами комплексно у серії Литовська метрика, зокрема, це книга записів № 3 ЛМ⁶ (неповне видання тексту книги, підготовлене М. Довнар-Запольським⁷, та повне видання тексту цієї ж книги, здійснене пізніше І. Лаппо⁸, на сьогодні не витримують критики, а тексти документів не можуть використовуватися як достовірні дані). Про видавничий рівень книг данин великого князя Казимира у цьому контексті свого часу слушні зауваги висловив А. Ясинський: «... Книга данин як була, так і залишилася книгою за семи печатками і не може бути цілком придатною для уведення у шерех доступних дослідникам джерел»⁹.

Значні зрушення у вивченні ЛМ відбулися у середині ХХ ст. Вони пов'язані насамперед з розробками М. Бережкова. У 1946 р. була надрукована його докторська дисертація «Литовская Метрика как исторический источник. Ч. 1. Первоначальный состав книг Литовской Метрики до 1522 г.». Учений відновив початковий склад найбільш ранніх 32 книг ЛМ за 1440–1523 рр. Він довів, що книги-копії, переписані у кінці ХVI — на початку ХVII ст., частково відрізняються від оригіналів, містять прогалини, вставки та помилки¹⁰. Друга та третя частини праці М. Бережкова («О первоначальном составе книг Литовской Метрики 1523–1569 гг.» та «Государственная канцелярия Великого княжества Литовского до Люблинской унии») так і не були до кінця реалізовані.

⁴ Пташицкий С. Описание книг и актов Литовской метрики. — Санкт-Петербург, 1887. — 280 с.

⁵ Ясинські А. Спроба крытычнага вывучэння Кнігі данін вялікаго князя Казіміра (з дадаткам паведамлення А. Сядзельнікава аб пісару Якубе) // Запіскі Адзелу гуманітарных навук. Інстытут Беларскае Культуры. Кніга 3. Працы клясы гістрыі. — Т. II. — Менск, 1928. — С. 153–208. Тут і далі посилання на передрук: Ясинські А. Спроба крытычнага вывучэння Кнігі данін вялікаго князя Казіміра (з дадаткам паведамлення А. Сядзельнікава аб пісару Якубе) // Arche. — 2009. — № 7. Гістарыяграфія 1920-х: Сярэднявечча і раньнемадэрны час. — Менск. — С. 1022–1066.

⁶ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3 (1440–1498): Užrašymų knyga 3 / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. — Vilnius, 1998. — 167 p.

⁷ Документы Московского архива Министерства юстиции. — Т. 1. — М., 1897. — С. 1–62.

⁸ Литовская Метрика. Отдел первый. Часть первая: Книги записей. Том первый // Русская историческая библиотека. — Т. XXVII. — СПб., 1910.

⁹ Ясинські А. Спроба крытычнага вывучэння Кнігі данін вялікаго князя Казіміра... — С. 1028.

¹⁰ Бережков Н. Литовская метрика как исторический источник. — Ч. 1: О первоначальном составе книг Литовской метрики по 1522 г. — М., 1946. — 180 с.

Важливу роботу щодо практичного використання ЛМ на основі інвентаря С. Пташицького провели гарвардська дослідниця П. Кеннеді-Грімстед¹¹ та польська архівістка І. Сулковська-Курасьова¹². У їхній спільній праці особливу увагу приділено матеріалам ЛМ і частково Коронної метрики, що зберігаються у Варшаві, Кракові та Вільнюсі, а також т. зв. Руській (Волинській) і Підляшській серіям. У книгу повністю також включено працю С. Пташицького з новою нумерацією книг ЛМ, що зберігаються в РДАДА, із позначенням шифрів справ, переданих до Польщі¹³.

Вагомий внесок у розробку методичних рекомендацій щодо опису та видання ЛМ зробили російські вчені А. Хорошкевич та С. Каштанов¹⁴. В окремих своїх публікаціях А. Хорошкевич з'ясувала історію вивчення, видання та формування ЛМ¹⁵, а також здійснила джерелознавчий аналіз документів/грамот кінця XV ст., згрупованих у книгах ЛМ за №№ 3–6. Дослідниця активно вживає термін «жалувана грамота» для позначення групи документів надавчого характеру¹⁶.

Чільне місце питанням вивчення ЛМ відводиться у творчості українського джерелознавця М. Ковальського. Він на основі опрацювання комплексу документів XVI ст., у тому числі і ЛМ, розробив та запропонував власну структуру джерел із соціально-економічної історії України XVI–XVII ст.¹⁷. Зокрема, вчений у групі документів надавчого характеру, що відклалися в книгах записів ЛМ, виділяє такі різновиди: ««листи» — грамоти надавчі (привілеї), підтверджувальні — «конфірмації» чи «підтверд-

¹¹ *Kennedy-Grimsted P.* Układ i zawartość Metryki Litewskiej // *Archeion*. — Warszawa; Łódź, 1986. — [Т.] 80. — S. 121–182; *Kennedy-Grimsted P.* What is and what was the Lithuanian Metryca? The contents, history and organization of the chancery archives of the Grand Duchy of Lithuania // *Harvard Ukrainian Studies*. — 1982. — № 3. — P. 269–338; *Ib.* The «Lithuanian Metrica» in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. — Cambridge, Massachusetts, 1984. — P. 238–243.

¹² *Sulkowska-Kurasiowa I.* Nieznane egzemplarze ksiąg Metryki Litewskiej z lat 1440–1518 // *Kwartalnik historyczny*. — 1983. — № 1. — S. 119–126.

¹³ *Kennedy-Grimsted P., Sulkowska-Kurasiowa I.* The «Lithuanian Metrica» in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. Including An Annotated Edition of the 1887 Inventory Compiled by Stanisław Ptaszycki. — Cambridge, Massachusetts, 1984;

¹⁴ Методические рекомендации по изданию и описанию книг Литовской метрики / Сост. А.Л. Хорошкевич, С.М. Каштанов. — Вильнюс, 1985. — 133 с.

¹⁵ *Хорошкевич А.* Литовская метрика, состав и пути формирования // *Исследования по истории Литовской метрики*. — М., 1989. — Ч. 1. — С. 11–31.

¹⁶ *Хорошкевич А.* Жалованные грамоты Литовской метрики конца XV века и их классификация // *Источниковедческие проблемы истории народов Прибалтики*. — Рига, 1970. — С. 47–74.

¹⁷ *Ковальский Н.* Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI — первая половина XVII вв.). Акты о городах. — Днепропетровск, 1983. — 69 с.

ження"...»¹⁸. В опрацьованих нами джерелах книг записів для позначення надань великих князів литовських писарі великокнязівської канцелярії вживали два терміни — «лист» та «привилей», а для підтвердження — «потверженє». Окреме дослідження М. Ковальський присвятив джерельному комплексу ЛМ, у якому проаналізував документи різних архівних установ, які стосуються історії України XVI ст.¹⁹

Більш вузькі публікації з проблем історії ЛМ в основному виходять у спеціалізованих виданнях: «Новости Литовской Метрики» (Вильнюс), «METRICIANA: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага» (Минск) та «Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського» (Київ), а також в інших журналах та збірниках наукових праць, що стало результатом активного зростання з середини 90-х роках XX ст. серед литовських, білоруських, польських, російських та українських істориків інтересу до ЛМ як джерела для вивчення різноманітних аспектів історії ВКЛ. Так, дослідженням ЛМ у 80–90-х роках XX ст. займалися С. Абросимова²⁰, М. Спиридонов²¹, Г. Боряк²², а на сьогодні

---

¹⁸ Ковальський Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI — первой половины XVII века. Структура источниковой базы. — Днепропетровск, 1982. — С. 16.

¹⁹ Ковальський Н. Источники по истории Украины XV–XVII вв. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА. — Днепропетровск, 1979. — 74 с.

²⁰ Абросимова С.В. Документы Литовской метрики по истории городского ремесла Украины первой половины XVI века. — Днепропетровск, 1985. — 27 с.; *Ее же*. Книги переписей Литовской метрики середины XVI века как источник по истории городов Украины // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин. — Днепропетровск, 1985. — С. 123–128; *Ее же*. Книги судебных дел Литовской метрики как источник по истории городов Украины первой половины XVI века. — Днепропетровск, 1985. — 20 с.; *Ее же*. К вопросу об информационном потенциале книг Литовской метрики первой половины XVI века. — Днепропетровск, 1985. — 19 с.; *Її ж*. Археологічний «Ренесанс» Метрики Великого князівства Литовського // *Metriciana*. Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. — Мн., 2001. — Т. I. — С. 163–166.

²¹ *Спірыдонаў М.* «З росказанья господара...» // Беларускі гістарычны часопіс. — 1995. — № 2. — С. 89–97; *Спиридонов М.Ф.* Метрика Великого Княжества Литовского как источник по истории поселений // *Lietuvos Metrika: 1991–1996 metų tyrimėjimai*. — Vilnius, 1998. — P. 115–133.

²² *Абросимова С.В., Боряк Г.В.* Разновидности актовых документов Литовской метрики // Проблемы применения количественных методов анализа и классификации источников по отечественной истории. — Днепропетровск, 1988. — С. 85–89; *Боряк Г.В.* Административно-территориальное устройство украинских земель в конце XV — середине XVI в.: Анализ документальных источников: Дисс. ... канд. ист. наук / Ін-т історії України АН УРСР. — К., 1987; *Його ж*. Проблеми видання Литовської і Волинської метрик // Українська археологія: сучасний стан та перспективи розвитку. — К., 1988. — С. 115–116; *Його ж*. Ревізії та люстрації українських староств кінця XV —

заслужують на увагу роботи сучасних вчених Д. Вашука²³, О. Дзярновича²⁴, А. Дубоніса²⁵, О. Дячка²⁶, Л. Жеребцової²⁷, В. Менжинського²⁸, В. Поліщука²⁹ та ін.

середини XVI ст. (В аспекті історико-географічної джерельної цінності) // Географічний фактор в історичному процесі. — К., 1990. — С. 145–154.

²³ *Ващук Д.П.* Інститут «старини» у Великому князівстві Литовському (аналіз матеріалів Литовської метрики) // Укр. іст. журн. — 2011. — № 1. — С. 195–209; *Його ж.* Матеріали Литовської Метрики до вивчення інститутів «старини» та «новини» у Великому князівстві Литовському // Україна в Центральній-Східній Європі. — Вип. 11. — К., 2011. — С. 207–216.

²⁴ *Дзярнович А.І.* Метрыка ВКЛ аб адносінах Вялікага княства Літоўскага і Святой Рымскай імперыі // Беларускі гістарычны часопіс. — 1995. — № 4 (12). — С. 90–99; *Его же.* Возобновление издания Метрики в Беларуси. Книга 28 (1522–1552). Книга записаў 28 // Новости Литовской Метрики. — № 4, 2000. — Вильнюс: Институт истории Литвы, 2000. — С. 11–12; *Его же.* Прызабытая публікацыя матэрыялаў Метрыкі ВКЛ // *Metriciana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага.* — Мн., 2001. — Т. I. — С. 145–151; *Его же.* Віцебска-Рыжскія акты XIII–XVII ст.: дагаворы і службовая карэспандэнцыя паміж органамі кіравання горада Віцебска і ганзейскага горада Рыгі (з былога комплексу Ruthenica Дзяржаўнага Гістарычнага архіва Латвіі). — Вип. 1: Дакументы гаспадарча-гандлёвага XV–XVI ст. — Мн., 2005. — 88 с; *Его же.* Да партрэта літары «й» у Метрыцы ВКЛ // Актуальныя пытанні вывучэння і выдання Метрыкі Вялікага княства Літоўскага. Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі (Мінск, 11–12 лістапада 2003 г.). — Мн., 2005. — С. 22–35.

²⁵ *Дубоніс А.* Найважнейшыя працы даследчыкаў Літвы па Літоўскай Метрыцы: Бібліяграфія // *Metriciana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага.* — Мн., 2001. — Т. I. — С. 152–156; *Dubonis A.* The Lithuanian Metrica // *Lithuanian Historical Studies.* — 2001. — № 7. — P. 113–118; *Дубоніс А.* Праблемы Літоўскай Метрыкі: погляд з Вільнюса // *Metriciana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага.* — Мн., 2003. — Т. II. — С. 16–32.

²⁶ *Дячок О.* Митні відносини на українських землях в документах Литовської метрики // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Міжпредметний простір історії ідей у вітчизняній науці. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 154–170; *Його ж.* Методологічні та джерелознавчі аспекти історії митних відносин на українських землях середини XVI–XVII ст. // Митна політика в Україні: Історичні та правові аспекти проблеми: Збірник наукових праць пам'яті професора Йосипа Леонідовича Рісича. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 64–78;

²⁷ *Жеребцова Л.* Класифікація джерел з історії митної організації на українських землях доби Великого князівства Литовського та Речі Посполитої // Український історичний збірник. — 2004. — Вип. 7. — С. 416–434; *Её же.* Литовская метрика как источник изучения таможенной системы Великого княжества Литовского // *Metriciana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага.* — Мн., 2010. — Т. IV. — С. 31–48.

²⁸ *Менжинский В.* Из истории оформления прав на землю в Великом княжестве Литовском (по материалам книг записей Литовской метрики) // Советское государство и право. — Вип. 10. — М., 1987. — С. 110–140.

²⁹ *Поліщук В.* Ревизия волыньских мыт и особенности документального состава книг Литовской метрики № 22 (1547 г.) // *Istorijos šaltinių tyrimai.* — Т. 2. — Vilnius, 2010. — P. 129–160.

Джерелознавчі напрацювання та розробки указаних авторів дозволяють широко та всебічно застосовувати документальний потенціал ЛМ у вивченні різних аспектів історії ВКЛ. Утім, незважаючи на солідний доробок у дослідженні архіву великокнязівської канцелярії, у сучасній історіографії та джерелознавстві відсутні спеціальні праці з теми джерельного забезпечення дослідження земельних надань/пожалувань Ягеллонів на українських землях ВКЛ.

Типи документів

Згідно зі спеціальними дослідженнями, джерела ЛМ поділяються на три великі групи: публічно-правового (сюди відносяться й документи судочинства), приватно-правового характеру та облікові документи. Найбільш репрезентативною є група джерел публічно-правового характеру. Вона, своєю чергою, поділяється на кілька типів. Сюди відносяться листи або грамоти, привілеї, підтвердження, вольності (відпущення), оренди, дипломатичні акти та окрема група судових джерел. Проаналізуємо ті типи джерел ЛМ публічно-правового характеру, які представляють цінність у вивченні питань політики земельних надань/пожалувань великих князів литовських.

1) **Листи або грамоти.** Для позначення документів надавчого характеру писарі ВКЛ найчастіше використовували термін «лист». Видавцем листів був великий князь литовський спільно з представниками центральної влади — пани-радами. Листи адресувалися місцевим урядникам і містили розпорядження про надання шляхті земельних володінь та підданих. Наприклад, у листі від 1 липня 1501 р. Олександр Ягеллончик наказував овруцькому наміснику князеві Григорію Борисовичу Глинському проконтролювати надання київському боярину Яцьку Мезю на людей Лавріна і Янка Давидовичів з їхніми братами та братаничами в Овруцькому повіті до живота³⁰. Листом від 20 жовтня 1508 р. Сигізмунд I Старий повідомляв «воеводе киевському тому, которому дамо от насъ Киев держати», про надання київському зем'янину Васку Жеребятичу села Опачичина у Київському повіті³¹.

Листами також оформлювалися розпорядження місцевій адміністрації щодо здійснення різних процедур, пов'язаних з великокнязівськими наданнями шляхті земельних володінь. Однією із таких найбільш поширених процедур було ув'язання у надану маєтність або ж контроль над таким ув'язанням. Олександр Ягеллончик своїм листом, датованим 18 березня 1500 р., інформував київського воеводу Дмитра Путятича про надання місцевому шляхтичу Данилу Дедковичу села Трипілля в Київському повіті, де «в томъ селе толко сем ч(о)л(о)в(е)ков служебных а не данныхъ..., дей, тыи люди толко тебе, воеводе нашему киевському, на год по две лисицы а по п'яти

³⁰ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 6. — Л. 390.

³¹ ЛМ 8. — № 376. — Р. 286.

возь сена косять». Великий князь також наказував воєводі здійснити ув'язання у надане село³². Листом від 2 квітня 1511 р. Сигізмунд I Старий, зважаючи на чолобитну господарського дворянина Івашка Івановича Данилевича, наказував марковському наміснику Мордасу Мишковичу надати прохачу дві запустілі землі у Марковському повіті «в Шоловичох на имя Нежиловы а Тешыловы», а також проконтролювати ув'язання в них — «и ты бы (марковський намісник. — А.Б.) ему в то увезанье дал»³³. 23 серпня 1514 р. Сигізмунд I Старий адресував свого листа мозирському державці Івану Якубовичу Щитовичу з наказом надати та ув'язати київського зем'янина Івону Болакиревича — двох людей — Микиту Ляшутича та Ходора — з їх «данми, поплатки» та землями у Мозирській волості «межи Бабич и Седелникович»³⁴.

Листами великі князі литовські регулювали умови, на яких шляхтичі володіли певними маєтностями. Так, листом від 5 березня 1509 р. Сигізмунд I Старий на звернення київського боярина Івашка Полозовича звільнив його самого «отъ служьбы киевское с тыхъ именеи, который он в Киеве мает..., а самъ он головою своею мает службу нашу и земьскую зъ ыменеи с пинскихъ заступовати, а с киевськихъ именеи казали есмо ему слугами своими службу служити подьлугъ н(ы)нешнее ухвалы земьское», і дав відносно цього розпорядження київському воєводі Юрію Александровичу Гольшанському, щоб «в тои служьбе киевское и его самог(о) не нагабаль»³⁵.

Широкого поширення набули «листи продажні». Вони одночасно можуть відноситися і до групи приватно-правового характеру. У публічно-правовому відношенні такі листи набували значення для шляхти шляхом пред'явлення їх перед великим князем литовським для відповідного затвердження ним і запису до книг ЛМ. Як правило, такі документи мають розлогу наративну частину. Наприклад, до Сигізмунда II Августа з чолобитною звернувся полоцький зем'янин Артем Іванович і просив підтвердити куплені ним землі у полоцьких бояр та господарських путних слуг: Бориса Івановича Шиловича; Микити Ялоновича Лапши; Пилипа Івановича Божковича; Санка, Мишука та Никипора Опанасовичів Божкевичів; Малашка, Ортема, Кумина, Опанаса, Максима, Гридка, Уляна, Ониска, Савки, Івана Пралника і дітей його Ходора, Петра, Герасима, Курила Никипоровича, Харитона і брата його Кузьми Псорців; Орехви Петровича і його дружини Матруни; Костка, Пантелея, Пилипа, Данила Гридкових, дітей Махоневих; Ігната Гридковича Тетеринича з дружиною Хонею і сином Мойсеєм. Як результат — великий князь литовський видав на указану купівлю підтверджувальний лист під

³² РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 6. — Л. 322.

³³ ЛМ 8. — № 604. — Р. 442.

³⁴ ЛМ 9. — № 419. — Р. 254.

³⁵ ЛМ 8. — № 421. — Р. 314.

датою 1 квітня 1558 р., занесений до однієї із канцелярських книг³⁶ (за сучасною нумерацією даній книзі ЛМ присвоєно інвентарний номер 37).

Землі і маєтності продавалися із приватного земельного фонду великих князів литовських. Зокрема, велика княгиня й королева Бона своїм привілеєм від 29 грудня 1548 р. оформила продаж маєтку Красное, Ставров, Галичани з половиною села Зборошева у Луцькому повіті володимирському владиці Івану Яцковичу Борзобагатому³⁷.

2) **Привілеї.** Такими актами, що виходили з-під пера великого князя литовського, фіксувалися пожалування шляхті ВКЛ на нерухоме майно, людей та інші об'єкти, пов'язані із земельними володіннями та умовами тримання чи володіння ними. Такий тип документів набув широкого поширення за часів правління усіх представників династії Ягеллонів. Наведемо по кілька прикладів по кожному правителю.

Так, Казимир Ягеллончик своїм привілеєм від 3 січня 1452 р. пожалував пану Петру Мищичу маєтки Хулев, Холюневець, Селищове Городище та Бече з усіма прилеглими до них землями у Перемильському (Луцькому) повіті вічним правом³⁸. У серпні 1465 р., перебуваючи у Волковичах, великий князь видав серію привілеїв, якими жалував кременецьких зем'ян неосвоєними землями. Зокрема, пусті землі у Кременецькому повіті отримали шляхтичі Кузьма і Данко Волошини, Костя Тилянка, Сидор³⁹.

За привілеєм Олександра Ягеллончика від 26 жовтня 1493 р. київський ключник Сенько Полозович отримав у вічне володіння маєток Хабну з десятьма потужниками у Завшській волості Київського повіту⁴⁰. На прохання волинського зем'янина Юхна Зеньковича, великий князь своїм привілеєм від 27 квітня 1501 р. надав йому у Луцькому повіті село Волковичі з людьми Зенцем і Богданцев та їх братами, а також пусте дворище Підгаєцьке під Луцьким ключем⁴¹.

Сигізмунд I Старий за період свого правління видав низку привілеїв, якими жалувалися шляхті землі та маєтності. Наприклад, 19 листопада 1516 р. великий князь своїм привілеєм пожалував господарського маршалка, писаря і довговського намісника Богуша Боговитиновича двором Жуковим з присілками Белевим, Новим Ставом і Гумениками у Луцькому повіті вічним правом⁴². Власником села Шпиколоси і пустих селищ Колосів та Дворець у Кременецькому повіті став господарський дворянин Яцько Єскович Жабокрицький за привілеєм великого князя від 19 грудня 1514 р.⁴³, а привілеєм від

³⁶ ЛМ 37. — № 126. — Р. 200–203.

³⁷ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 32. — Л. 41 об.–43.

³⁸ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 22. — Л. 5 об.–6.

³⁹ ЛМ 3. — Р. 41.

⁴⁰ ЛМ 3. — № 27. — Р. 80.

⁴¹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 6. — Л. 381.

⁴² РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 7. — Л. 1175–1175 а.

⁴³ ЛМ 25. — № 59. — Р. 122.

12 січня 1525 р. київський зем'янин Долмат Єрмеєвич отримав у володіння на умовах земської служби пусту Чигирівську землю в Овруцькому повіті⁴⁴.

Листи-привілеї виходили з-під пера і великої княгині Бони — вони стосувалися шляхетського землеволодіння на підпорядкованих їй землях. Наприклад, своїм привілеєм від 29 червня 1548 р. Бона пожалувала підданого кременецького замка Сенька Стародубця селищем Молодковим на Жерді до волі і ласки господарської⁴⁵. Іншим привілеєм (Варшава, перша половина 1549 р.) велика княгиня надала клецькому боярину 5 пустих земель у Клецькій волості на умовах доживотного володіння⁴⁶.

Масового характеру набув процес видачі привілеїв Сигізмундом II Августом. Наприклад, привілеєм від 13 вересня 1560 р. великий князь литовський надав до волі і ласки господарської селища Бодинці та Ісвань, а також землю за вінницьким лісом на Звенигородщині у Вінницькому та Брацлавському повітах господарському дворянину Григорію Кайдашу⁴⁷. На таких же умовах великий князь видав привілеї (Книшин, 24.01.1567 р.) брацлавському зем'янину Кіндрату Козарину на пусте селище Харпані над р. Бугом та Горбанівську пасіку⁴⁸.

3) **Підтвердження** — грамоти, яким великий князь литовський від свого імені підтверджував шляхті ВКЛ земельні надання, у тому числі своїх попередників. Наприклад, підтверджувальним листом від 25 липня 1484 р. Казимир Ягеллончик підтвердив путивльському боярину Демиду право на володіння селом Чаплища і землею Терн, що в Путивлі, які були раніше пожалувані йому київським князем Семеном Олександровичем⁴⁹. Підтверджувальним листом від 19 березня 1501 р. Олександр Ягеллончк підтвердив луцькому городничому Петру Мушатичу право на володіння вічним правом селом Свирино, частини якого територіально знаходилися у Луцькому та Володимирському повітах⁵⁰.

У відповідь на чолобитну київського зем'янина Івашка Андрійовича Фурса, Сигізмунд I Старий видав підтверджувальний лист (Вільнюс, 20.09.1513 р.), за яким підтвердив шляхтичу свою попередню данину на маєток Разничі над р. Стир у Луцькому повіті⁵¹.

Низку підтверджувальних листів видав Сигізмунд II Август. Зокрема, одним із таких листів (Люблін, 02.03.1569 р.) великий князь підтвердив київському зем'янину Бенедикту Шкаровському попередню данину до волі і

⁴⁴ ЛМ 14. — № 684. — Р. 283.

⁴⁵ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 32. — Л. 4.

⁴⁶ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 32. — Л. 74 об.-75.

⁴⁷ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 41. — Л. 171 об.-172.

⁴⁸ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 48. — Л. 95 об.-96 об.

⁴⁹ ЛМ 4. — № 89. — Р. 120.

⁵⁰ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 22. — Л. 4.

⁵¹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 7. — Л. 1147–1148.

ласки господарської київського воєводи князя Костянтина Костянтиновича Острозького на володіння селищем Желяни у Київському повіті⁵².

До книги записів ЛМ № 37 записано підтверджувальний лист Сигізмунда II Августа (11.09.1558 р. — Варшава)⁵³, яким він підтвердив дубенському боярину Миколаю Вербицькому привілей великої княгині й королеви Бони (07.07.1540 р. — Вільнюс), яким вона пожалувала боярина маєтком Лебединим і трьома сіножатями, вислуженими у підляського воєводи Миколая Паца. Привілей Бони, як і більшість подібних документів, повністю вписаний до підтверджувального листа великого князя литовського⁵⁴. Господарем постійно підтверджувалися і пожалування місцевих урядників — старост, державців, намісників. Так, у диспозиційній частині підтверджувального листа Сигізмунда II Августа пану Олександру Богдановичу Семашку від 8 лютого 1569 р. підтверджувався попередній запис намісника київського воєводи К.К. Острозького пана Єсифа Івановича Немирича на володіння маєтками Гоща та Улевщина у Київському повіті⁵⁵.

4) **Вольності (відпущення).** Такими актами шляхта ВКЛ звільнялася від сплати мит та окремих зборів на певний термін. У документах надавчого характеру такі вольності в основному стосувалися пожалувань неосвоєних чи спустошених земель або ж у винагороду за службу.

Певною пільгою можна вважати і дозвіл великого князя стягувати на користь власника маєтку певні платежі. Наприклад, 4 вересня 1528 р. Сигізмунд I Старий, вислухавши чолобитну князів Василя і Богдана Відницьких, дозволив їм у їхньому маєтку Любчі торг, ярмарок і корчми мати, а також «мостового на томъ мосту дозволили есмо имъ брати отъ кождого воза купецкого по грошу, а отъ коня по п(е)н(я)зю для отправки того мосту вечно»⁵⁶.

Часто шляхтичі у своїх чолобитних просили литовських правителів скасувати певні види платежів, якими були обкладені їхні земельні володіння. Так, 4 квітня 1558 р. Сигізмунд II Август у листі, адресованому справці Городенського староства Себастьяну Дибовському і всім наступним старостам, наказував звільнити Шимка Кисловського від «плата», що йшов з його двох волок землі, вислужених у королеви Бони⁵⁷.

5) **Оренди** — документи-угоди, які жалувалися великим князем литовським конкретним особам на утримання прибуткових нерухомих об'єктів або видів промислів.

⁵² РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 50. — Л. 326–326 об.

⁵³ ЛМ 37. — № 182. — Р. 233–235.

⁵⁴ ЛМ 37. — № 182. — Р. 233–234.

⁵⁵ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 48. — Л. 297–300 об.

⁵⁶ ЛМ 22. — № 9.16 — Р. 90.

⁵⁷ ЛМ 37. — № 121. — Р. 197.

Особливого значення в економіці ВКЛ набувало корчемне господарство, від якого йшли постійні чималі прибутки. Тому господарі для поповнення державної казни здавали в оренду корчми, які належали до великокнязівського домену. Наприклад, 5 травня 1500 р. Олександр Ягеллончик «продал есми корчму пивную в месте Кричовъском мети боярину кричовському Йеву Кучуковичу на годъ за десять копъ грошей»⁵⁸, а 9 грудня 1518 р. Сигізмунд I Старий віддав в оренду на два роки Богданові Орменчику могилевські корчми за двісті кіп грошів литовських і куничну шубу, а також наказував могилевському державці пану Янові Якубовичу Щитовичу слідкувати за умовами тримання корчем, чітко регламентованими у самому тексті орендного договору.

Листом від 8 листопада 1548 р. велика княгиня й королева Бона здала в оренду пінським євреям Ізраїлю та Нахиму Песаховичам, а також Юшку Мошеєвичу пінські мита терміном на один рік⁵⁹. 26 вересня 1561 р. Сигізмундом II Августом оформлено орендний лист городенському наміснику Льву Михайловичу на держання оренди моста на р. Немні на один рік у сумі 70 кіп грошів литовських⁶⁰. У Мозирі, як свідчить орендний договір Сигізмунда II Августа з мозирськими міщанами Павлом Пархимовичем та Радком Єрмановичем від 22 серпня 1567 р., прибутковим вважалося корчемне господарство і рибне мито. Згідно договору, мозирські міщани орендували на три роки міські корчми із щорічною виплатою по «польсемаста копъ грошей» та рибне мито, за що повинні були давати «десятью рыбу»⁶¹.

В окрему групу публічно-правових документів дослідники виокремлюють судові джерела. До них належать справа, оповідання/пильність, вирок/декрет/ухвала.

Справа — документ, в якому зазначалася сутність судового документа. У питаннях про земельні володіння справи в основному стосувалися зловживань у цій сфері. Наприклад, у справі волковийських шляхтичів Офанаса Васильовича Тризни зі зведеним братом Андрієм Васильовичем Тризною, що розглядалася 9 січня 1566 р. на вальному сеймі у Вільнюсі під головуванням Сигізмунда II Августа, піднімалося питання про незаконне заволодіння маєтком Світицею одним із спадкоємців. Із справи дізнаємося, що після смерті мачухи Офанаса Тризни Феді Тимофіївни та його братів Василя та Івана Тризн його зведений брат Андрій Тризна насильно захопив спільний успадкований маєток Світицю. Вивчивши документальні та усні свідчення братів, суд присудив дві треті маєтку Офанасу Тризні, а третину — Андрію Тризні⁶².

⁵⁸ ЛМ 6. — № 411. — Р. 251.

⁵⁹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 32. — Л. 22–23.

⁶⁰ ЛМ 37. — № 598. — Р. 475–476.

⁶¹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 267. — Л. 166–167 об.

⁶² ЛМ 264. — № 13. — Р. 32–35.

На цьому ж сеймі 10 січня 1566 р. розглядалася справа господарського дворянина Кіндрата Семеновича Жаби і його дружини Ганни Лукомської Болинського з Яном Миколайовичем Кибортом про Следневський дворець маєтку Болинське. Перші скаржилися, що Я.М. Киборт гвалтовним наїздом захопив Седлевський дворець і заволодів ним. На противагу звинуваченню Я.М. Киборт представив як доказ листи полоцького воєводи Станіслава Станіславовича Довойни, які доводили право на володіння спірним Следневським дворцем. Таким чином, вирок у справі, винесений судом, виправдав дії Я.М. Киборта, які кваліфікувалися не наїздом, а ув'язанням у володіння⁶³.

У травні 1566 р. на судових роках у Петрикові Сигізмунд II Август розглядав кілька справ, що стосувалися земельних спорів. Зокрема, це справа зем'ян Київського повіту Івана і Федора Олехновичів, а також Григорія Масла з підданими Поленицькими про острів землі Ласковський⁶⁴. Того ж дня розглядалася справа господарських підданих Овруцького замку Тимошка, Тита та Васка Данильєвичів Колодчичів із овруцьким державцею Єсифом Михайловичем Халецьким про їх отчизну, землі Митковська та Колодчицька, відібрані у них останнім⁶⁵.

Оповідання/пильність — запис скарги позивача, запис свідчень та запис щодо проведених судових засідань. У січні 1566 р. до книги великокнязівської канцелярії було внесене «оповеданье» Михайлової Боговитиної Шумбарської, пані Ганни Борзобагатої проти Григоревої Толмачової Борковського Богдани Семенівни і її зятя Рая з дружиною Любкою Толмачовною «о многие въ суседстве з obu сторонъ розницы и зайшстья ихъ» володін у Луцькому повіті⁶⁶.

Під датою 10 січня 1566 р. до однієї із книг великокнязівської канцелярії внесено «оповеданье» пані Двида Єсмана та Станіслава Скопа про маєтність небіжчика Яна Закревського, дисненського ротмістра, на яку перші претендували за правом близькості, описану у тестаменті Я. Закревського⁶⁷. У цій же книзі зберігся запис від 7 лютого 1566 р. «оповеданья» пана Дмитра Федоровича Сапіги через його служебника Каспора Рахольського проти пана Юрія Остика про маєток Жировичі, який начебто насильно був відібраний ним. Умоцований Д. Сапіги К. Рахольський отримав відповідний випис «с книг его королевское м(и)л(о)сти канцлерейских»⁶⁸.

Під час розгляду судових справ у січні 1567 р. до канцелярських книг було внесено «оповеданье» господарського зем'яника Луцького повіту

⁶³ LM 264. — № 15. — Р. 38–40.

⁶⁴ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 266. — Л. 175–177.

⁶⁵ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 266. — Л. 177–178.

⁶⁶ LM 264. — № 11. — Р. 29.

⁶⁷ LM 264. — № 17. — Р. 41–44.

⁶⁸ LM 264. — № 57. — Р. 151.

Дениса Богушевича Несвецького. З його змісту дізнаємося про передачу у заставу частини отчизного маєтку Несвеч Д.Б. Несвецького підканцлеру ВКЛ, двірному маршалку, берестейському і кобринському старості пану Остафію Воловичу у сумі 400 кіп грошів литовських. Причому це була Perezаства, так як господарський зем'янин «за недостатком своим не могучи с тоє части своеє у брата своего (Ільша Несвецького. — *Авт.*) высвободити» (віддану під заставу у сумі 200 кіп грошів), потребував «еще на выправу военную двесте коп грошей»⁶⁹.

Вирок/декрет/ухвала — рішення, винесене великим князем литовським або від його імені, панів-рад, урядників або вищих судових інстанцій у справі.

У червні 1559 р. у Кракові великий князь Сигізмунд II Август виніс «вирок» у справі князя Івана Федоровича Чорторийського з волинською зем'янкою Жданою Федорівною Михайловою Войсецького про маєток Войсеч на користь князя. Як виявилось, волинська зем'янка спершу продала третину Войсеча князеві, а лиш потім записала королеві Боні, а дві третини маєтності князь викупив у пана Михайла Михайловича Свинюського. Повноправним власником Войсецького маєтку великий князь визнав кн. І.Ф. Чорторийського⁷⁰.

У січні 1566 р. на вальному сеймі у Вільнюсі Сигізмунд II Август розглянув «справу» бояр Більського повіту Дениса, Леха, Івана і Маниха Баньковських з Іваном, Васьком Климовичами і з Васьком Лук'яновичом про землю Карповщизну. Останні пред'явили як доказ свого права на володіння спірною землею судовий лист більського намісника Матея Левицького (від 09.03.1542 р.) та підтверджувальний лист королеви Бони (від 09.03.1548 р.). Це дало підстави великокнязівському суду винести вирок на їх користь: «Мають они сами, жоны, дети и потомьки ихъ тую землю Карповщизну водле листу судового наместника бывшего бельского Матея Левицкого и водле листу потверженья королевое, ее м(и)л(о)сти, пани матьки нашео, в томъ листе нашомъ верьху меновите описаныхъ, со всимъ на себе держати и того вживати вечьными чась»⁷¹.

Тоді ж під датою 2 лютого 1566 р. був винесений «вирок» великим князем спільно з пани-радою у справі володимирського городничого пана Михайла Тихновича Козинського, його дружини із сином та його пасинком Яном Монтовичем з ковенською старостиною пані Явною Юрійовича Комаєвською про маєтки Свинець та Жирмуни. У справі вирішального значення набули докази ковенської старостини, що підтвердилися нормами II Литовського Статуту. У результаті пані Комаєвській було підтверджено

⁶⁹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 268. — Л. 149–150.

⁷⁰ LM 37. — № 268. — Р. 278–279.

⁷¹ LM 264. — № 41. — Р. 95–97.

право на володіння частиною указаних маєтків, викуплених у законний спосіб у Монтовтовичів⁷².

На цьому ж вальному сеймі у Вільнюсі Сигізмунд II Август виніс «вирок» від 4 березня у справі Станіславової Медведєвої Богумили Глуської із волинським зем'янином Федором Петровичем Турчиновича Шумятою і його невісткою Михайловою Шавулиною про половину маєтку Глухова. Причому на суді інтереси першої представляв її умоцований Матис Богуматич. Вирок був сформульований наступним чином: «Ино его королевская м(и)л(о)сть... в той речы Станиславовую Медведєвую Богумилу Глускую напротивко Мари Ивановой Турчыновичъ и мужу ее Михайлу Шавуле zostавити и дворанина своего г(о)с(по)д(а)рьского на увезенье и поданье ей в держанье четвертое части того имения Глуховъ казати дати рачыль»⁷³.

10 лютого 1567 р. Сигізмунд II Август спільно з пани-радою ухвалив «декрет» чорнобильським боярам Богдану і Ондрею Круневичам з чорнобильським державцею Філоном Кмітою про начебто заподіяні боярам шкоди і кривди. Розгляд справи показав, що «тые бояре на довод Филоновъ слатися не хотели, аже бы Филонъ з оселостей ихъ выгнать, а сами того ничимъ не довели»⁷⁴, й тому виправдав дії чорнобильського державці.

Великий князь Сигізмунд II Август на судових роках влітку 1568 р. виніс «вирок» від 5 серпня у справі господарського дворянина Балтазара Гневоша з дружиною княжною Федорою Федорівною Чорторийського із луцьким і сторозьким владикою Марком Жоравницьким та його синами Олександром, Михайлом, Яном і Василем про приєднання ґрунтів Свинюського маєтку до маєтку Блудів Жоравницьких. Документальні свідчення про право Б. Гневоша на маєток Свинюхи стали вирішальними у винесенні вироку на його користь⁷⁵.

На судових роках влітку 1570 р. Сигізмунд II Август ухвалив «декрет» від 30 липня, яким присудив князеві Михайлові Оболенському п'ять волок «застенку лесного в державе Обельской»⁷⁶.

Варто звернути увагу на документи періоду кінця XV — середини XVI ст., які частково ввійшли до ЛМ, а більшість з них не ввійшли до неї або були пов'язані з великокнязівським архівом опосередковано. Це більшою мірою стосується джерел приватно-правового характеру. До таких документів відносяться дарчі, купчі/продажні грамоти, менові листи (угоди обміну), духовні (тестаменти), вінові записи, реєстри, заруки та застави. Серед них у контексті дослідження шляхетського землеволодіння особ-

⁷² ЛМ 264. — № 48. — Р. 113–121.

⁷³ ЛМ 264. — № 88. — Р. 194–196.

⁷⁴ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 266. — Л. 96 об.–98 об.

⁷⁵ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 269. — Л. 49 об.–52 об.

⁷⁶ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 269. — Л. 64 об.–65 об.

ливого значення набувають документи дару, купівлі-продажу, застави, оренди та обміну — т. зв. транзакційні договори.

Дарчі — дарування об'єкту нерухомості, маєтку чи земельної ділянки. Наприклад, у листі великого князя литовського Сигізмунда I Старого від 20 серпня 1516 р., яким він підтвердив усі маєткові надбання троцького воєводи дворного маршалка пана Григорія Станіславовича Остиковича, зустрічається угода дару, якою Г.С. Остикович отримав у дар від княгині Петкової Іриковича Олени Довгирдівни 50 данників із їхніми землями у Спяглі і на Лучеї і Кривому⁷⁷.

У достатувовий період часто у спосіб дару двох третин нерухомості шляхта продавала свою маєтність повністю. У такому разі лист оформлювався як дарування частини маєтку, а інша — як продаж. Наприклад, 29 вересня 1524 р. волинський шляхтич Степан Кунахович Гуща своїм листом оформив князеві Федору Михайловичу Чорторійському маєток Колнятичі у спосіб дару його третьої частини, а дві третіх — як продаж⁷⁸.

Із листа королеви Бони від кінця 1548 р. дізнаємося, що красносільський і галичанський намісник Василь Юнкевич подарував їй третину своїх волинських маєтків — двір Колмов і село Зборошів, що мали відійти у власність королеви по його смерті⁷⁹.

Акти купівлі-продажу нерухомого майна шляхти відносяться до групи транзакційних договорів, за якими відбувався перехід маєтків та земель від одного власника до іншого. Такого типу договорів увійшло багато до книги записів ЛМ № 22, яка сформувалася за результатами підтвердження своїх прав на володіння землями і маєтками волинськими землевласниками на вимогу великого князя литовського Сигізмунда II Августа у 1547 р. Так, до цієї книги увійшли документи, у тому числі і низка договорів купівлі-продажу волинських князівських (Пронських, Порицьких, Чорторійських, Сангушків) та шляхетських (Мишки-Варковських, Свинюських, Єньковичів, Козинських) родів⁸⁰.

Також низка актів купівлі-продажу увійшла до групи пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві. Це, наприклад, лист продажний (1.07.1520 р.) Богдана Львовича Боговитиновича князеві Василю Михайловичу Сангушковичу Ковельському маєтку Сомин у Володимирському повіті за 450 кіп грошів; лист продажний (8.04.1532 р. — Луцьк) Тихна та Олехна Гриньковичів Козинських віленському біскупу Яну з князів литовських на дворище Ісаєвське разом із сіножатами Хотенове, Ловче та

⁷⁷ ЛМ 9. — № 554 (16). — Р. 306–307.

⁷⁸ ЛМ 22. — № 5.3–Р. 18–19.

⁷⁹ ЛМ 32. — № 42. — Р. 51. У цьому ж листі В. Юнкевич прохав королеву про скасування дарчого договору, на що отримав позитивну відповідь, якою Бона «его есмо выпустили, и симь листомъ нашимъ выпускаемъ и вольнымъ делаемъ, и оные листы его намъ, на то отъ него даные, в нивошто оборочаемъ, казимъ и вморяемъ» (Р. 51).

⁸⁰ ЛМ 22. — Вступ. — Р. XI.

Гремяче у Крем'янецькому повіті за 60 кіп грошів; лист продажний (5.01.1535. — Миляновичі) волинського зем'янина Левка Ласковича Задибського князеві В.М. Сангушковичу Ковельському отчинного маєтку Задиби у Володимирському повіті за 500 кіп грошів⁸¹ та ін.

Застава (заклад) — документ, яким від імені власника маєтку чи землі повідомлялося, кому, на який термін і на яку суму закладався маєток, а також на яких умовах його можна було тримати та повернути. Наприклад, 10 липня 1492 р. у Дорогичині дорогичинський шляхтич Койця Ярославич Строчевич оформив договір застави із дорогичинським старостою паном Якубом Довойновичем, яким перший заклав двір Липу, частину у Дідковичах та Кожі з людьми та землями у сумі 545 золотих і 10 грошів широких на невизначений термін⁸².

Волинський шляхтич Іван Васкович Беліковича Свищовський своїм листом від 30 червня 1538 р. заставив пану Михайлу Васильовичу (Свинюському) дві частини свого маєтку Кокоровщини у сумі півтораєста кіп грошів, а третю частину оформив як продаж⁸³. Згодом, через два роки, Михайло Васильович виклопотав у великого князя литовського підтверджувальний лист на здійснену ним транзакцію⁸⁴.

Оренда. Орендні договори укладалися у випадку надання однією особою частини маєтності або землі іншій особі на умовах користування на певний обумовлений термін і за певну суму. Орендні договори були дуже подібні до договорів застав із держанням маєтностей, а поширення набули у 60-х роках XVI ст. Наприклад, у цей час луцький шляхтич Андрій Дахнович за договором орендував у Кирила Терлецького село Липняни з хутором, а також поле Сопалаєвщину і дім у Луцьку терміном на три роки із щорічною виплатою орендодавцю 20 кіп грошів⁸⁵, а шляхтич Пилип Бокій Печихвостський відразу отримав 240 кіп грошів за відданий в оренду терміном на два роки луцькому повітнику Олехнові Мощеницькому свій маєток Печихвости⁸⁶.

Менові листи (угоди обміну) — договори обміну між окремими землевласниками. Обмін маєтностями здійснювався як між представниками великокнязівської влади з її підлеглими, так і між князями і шляхтою усередині своєї корпорації. Наприклад, 12 жовтня 1536 р. у Вільнюсі маршалок

⁸¹ Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві) / Підготовка до друку А. Блануци, Д. Ващука, Д. Вирського (латиномовні документи). — К., 2014 (далі — АБВ). — № 6. — С. 63–64, № 10. — С. 71–72; № 20. — С. 98–99.

⁸² АБВ. — № 1. — С. 55–56.

⁸³ LM 22. — № 6.9. — Р. 37–38.

⁸⁴ LM 22. — № 6.10. — Р. 38–40.

⁸⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 345–348 зв.

⁸⁶ ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 220 зв.–222 зв.

Волинської землі, володимирський староста князь Федір Андрійович Сангушкович Кошерський оформив меновий лист з королевою Боною маєтку Ставрів біля Луцька на маєток Лепесовку Кременецького повіту⁸⁷. Інший з князів Сангушковичів, Василь Михайлович Сангушкович Ковельський, 4 березня 1543 р. уклав з королевою Боною договір обміну замку Ковель з усіма прилеглими до нього населеними пунктами та землями на волость Горвол і двори Соляни і Обольці⁸⁸.

У березні 1509 р. у Володимирі була укладена менова угода Івашка Сеньковича Русиновича з паном Левом Боговитиновичем маєтку Сомин у Володимирському повіті з фільварком Хмельником і палацом у Володимирі на маєток Берестечко у Луцькому повіті, Ляшки у Перемильському повіті і фільварок у Луцьку в Гнідаві⁸⁹. Із менового листа від 6 листопада 1542 р. у Кракові дізнаємося, що подружжя волинських шляхтичів Михайло і Ждана Федорівни Бубновські обміняли господарському писареві пану Михайлу Васильовичу (Свинюському) свій маєток Бубново на маєток Вечини⁹⁰.

Реєстри або записи. Це списки різних документів, які систематизувались відповідно до тематики змісту. Найбільш часто склалися реєстри великокнязівських пожалувань, які мають неабияку цінність для вивчення питань шляхетського землеволодіння. Так, книга данин Казимира Ягеллончика, яка, власне, є реєстром пожалувань великого князя литовського, лягла в основу дослідження його політики земельних надань. Наприклад, у записі про роздачу волостей Казимиром Ягеллончиком близько 1488 р. міститься інформація про надання на один рік київському боярину Пирхайлу Олевської волості⁹¹.

* * *

Хоча шляхта й намагалася представити свої договори перед великокнязівською канцелярією для занесення до метричних книг, утім, як показує практика суцільного опрацювання книг ЛМ періоду Ягеллонів, дуже малий відсоток таких документів внесений до канцелярських книг. Такий стан можна частково пояснити й втратою частини книг ЛМ, до яких гіпотетично могли бути внесені такі акти. Водночас в архівних установах України, Польщі, Литви, Білорусі, Росії та інших країн можна віднайти чимало оригінальних документів, із яких, власне, робились метричні копії. Знаходяться й такі документи, які стали результатом діяльності великокнязівської канцелярії. Це копії листів із метричних книг, видані шляхті для її потреб.

---

⁸⁷ АВВ. — № 19. — С. 96–98.

⁸⁸ АВВ. — № 22. — С. 102–105.

⁸⁹ АВВ. — № 4. — С. 60–61.

⁹⁰ ЛМ 22. — № 6.19 — Р. 49–50.

⁹¹ ЛМ 4. — № 16.2 — Р. 54.

Комплекси таких документів зберігаються у різних архівосховищах та рукописних відділах бібліотек низки держав сучасної Європи. Наприклад, чимало транзакційних договорів та документів судового характеру міститься у фонді Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві⁹². Частина з них (ті, що стосуються українських земель ВКЛ) введено до наукового обігу⁹³.

Також можна віднайти групи документів, що стосуються українських князівсько-шляхетських родів, які зберігаються у Державному історичному архіві Литовської Республіки⁹⁴. Окремі документи цього архіву також уведено до наукового обігу, опубліковані у кількох збірниках джерел⁹⁵. Близько 50 документів (як оригінали, так і виписи із ЛМ чи актових книг), пов'язаних із князівською родиною Чорторийських, увійшли до одного із фондів, який нині зберігається у відділі рукописів Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі⁹⁶. Ці акти також подають цінну інформацію щодо задекларованої теми й готуються до видання окремою збіркою. Джерельну основу роботи також складає низка документів про київську шляхту та міщан (також як оригінали, так і виписи із актових книг), що укомплектовані в окремому фонді Російського державного архіву давніх актів у Москві⁹⁷.

Кілька оригінальних документів (як копії великокнязівських пожалувань, видані шляхті ВКЛ, так і транзакційний договір) зберігається у фондах Державного архіву Рівненської області та Рівненського краєзнавчого музею. Так, у фондах музею міститься надавчий лист королеви Бони від 6 березня 1537 р. шляхтичу Лук'янові Польховичу на маєтності у Пінському старостві, а також підтвердний лист Сигізмунда I Старого від 12 грудня 1538 р. волинському зем'янину Грицьку Промчейковичу, який уступив свій маєток

⁹² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Zbiór Dokumentów Pergaminowych («Так zwana Metryka Litewska»).

⁹³ АВВ. — 154 с.

⁹⁴ Lietuvos valstybės istorijos archyvas. — F. 1029. — Аруг. 1.

⁹⁵ Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. Випуск 1 / Підготовка до друку й авторський текст Андрія Блануци, Дмитра Ващука. — К., 2007. — 176 с; *Полищук В.* Князі Масальські на Волині у XVI ст. за документами Державного історичного архіву Литви (Руська титулована знать у просторі Великого князівства Литовського). — К., 2007. — 100 с.

⁹⁶ Отдел рукописей Российской национальной библиотеки г. Санкт-Петербург. — Ф. 293 (Западно-Русские акты). — Оп. 1.

⁹⁷ РГАДА. — Ф. 1473 (Поместно-вотчинный архив Юго-Западных земель XVI–XIX ст.). — Оп. 1. Частина документів введена до наукового обігу (Див.: *Блануца А.* Кошколдеї-Басанські: документи до історії київської родини (остання чверть XVI ст.) // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського.* — К., 2013. — Т. II. — С. 228–242).

Дятковичі князеві Костянтину Івановичу Острозькому⁹⁸. В обласному ж архіві, за даними архівного путівника, зберігається найдавніший документ з історії Рівненщини. Це купча угода князя Юрія Васильовича Заславського з паном Семеном Олізаровичем, згідно з якою перший продав другому свій родовий маєток Білашів на Волині⁹⁹. Нам вдалося встановити точну дату укладення угоди — 26 червня 1496 року¹⁰⁰, тоді як авторами енциклопедичного видання «Історія міст і сіл...» була зроблена помилка, яку можна пояснити нез'ясуванням до кінця обставин створення документу, а також не менш вірогідною версією — намаганням удавити першу документальну згадку про існування села, що часто трапляється у практиці дослідників-краєзнавців.

Із утворенням у ВКЛ повітових гродських та земських судів уся документація, у тому числі і транзакційні договори, заносилася до відповідних актових книг. Цього вимагав окремий артикул Другого Литовського Статуту. Автором була здійснена перевірка актових книг земського суду волинських повітів (тих книг, що збереглися до кінця правління Сигізмунда II Августа — 1572 р.) на предмет внесення до них документів надавчого характеру. Утім позитивного результату так і не було досягнуто. Хоча вже у більш пізніший період такі документи заносяться до актових книг. Прикладом може послужити вище згадуваний підтвердний лист Сигізмунда I Старого волинському зем'янину Грицьку Промчейковичу, записаний до актової книги кременецького земського суду під датою 21 листопада 1596 р.¹⁰¹. Тим не менше, окремі документи актових книг повітових судів Волині також можуть застосовуватися у дослідженні цієї теми.

Таким чином, джерельна база дослідження дає широкі можливості для вивчення низки питань з історії ВКЛ, у тому числі і політики земельних надань Ягеллонів на українських землях у його складі.

---

⁹⁸ Рівненський краєзнавчий музей. — Ф. П 1031. — Інв. КП — 629/ЩД — 754; Ф. П 1029. — Інв. КП — 629/ЩД — 755.

⁹⁹ Державний архів Рівненської області. — Ф. 370. — Оп. 3. — Спр. 100.

¹⁰⁰ Блануца А. До історії земельних володінь князів Заславських на Рівненщині (кінець XV ст.) // Український історичний збірник. — К., 2010. — Вип. 13. — С. 158–160.

¹⁰¹ ЦДАУК. — Ф. 22. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 762–763 зв.